

Knjižne ocene in prikazi / Book reviews

Mario Gavranović, Daniela Heilmann, Aleksandar Kapuran, Marek Verčič (ur.): *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*. *Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade 15–17 September, 2017*. Barbara Horejs, Carola Metzner-Nebelsick, Peter Pavúk (ur.), *Perspectives on Balkan Archaeology 1*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.: Leidorf 2020. ISBN 978-3-86757-110-4. 316 strani.

V prazgodovinski arheologiji je Balkan gotovo med najbolj zanimivimi, a hkrati tudi najbolj enigmatičnimi območji za preučevanje človeške preteklosti. Tragični dogodki vojne v nekdanji Jugoslaviji v devetdesetih letih prejšnjega stoletja so nedvomno zarezali globoko vrzel tudi v raziskovanju prazgodovine Balkanskega polotoka. Skoraj dve desetletji po tem so nove generacije kolegov iz Bosne in Hercegovine, Srbije, Češke in Nemčije v želji, da bi ponovno vzpostavili mednarodni forum predvsem mladih arheologov, ki se ukvarjajo z balkansko prazgodovinsko arheologijo, leta 2016 v Sarajevu organizirale srečanje “*The Early Iron Age: Methods and Approaches*”, posvečeno starejši železni dobi. Uspešni referati, del teh je objavljen v 47. številki *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja*, in odmevnost konference so vodili organizatorje k ponovnemu srečanju na Inštitutu za arheologijo v Beogradu.

Knjiga *Spheres of Interaction* je zbornik druge arheološke konference, katere osrednja tema so bili stiki in odnosi med prazgodovinskimi skupnostmi z Balkanskega polotoka in sosednjih regij (Apeninskega polotoka, jugovzhodnoalpskega prostora, Karpatskega bazena, črnomske regije in egejske Grčije) od zgodnje bronaste do starejše železne dobe (2000–500 pr. n. št.). Na simpoziju je bilo predstavljenih 26 prispevkov. V zborniku, ki je 1. zvezek novonastale serije *Perspectives on Balkan Archaeology* (PeBA), je objavljenih 14 člankov 22 avtorjev z uvodnim predgovorom urednikov serije, prologom staroste jugoslovanske arheologije Rastkom Vasićem in uvodnikom urednikov zbornika. Pobuda za nastanek zvezkov PeBA z uredniškim odborom B. Horejs, C. Metzner-Nebelsick in P. Pavúk, v kateri bodo tudi v prihodnje objavljeni članki simpozijev PeBA, zasluži prav posebno pohvalo. Nova serija, ki izhaja pri prestižni založbi Verlag Marie Leidorf GmbH, obeta, da bo platforma mladih znanstvenikov živela in s tem premostila zaradi tragičnih dogodkov nastalo vrzel.

Stičišče 14 člankov prvega zvezka PeBA so vprašanja o kulturnih in družbeno-ekonomskih interakcijah bronasto- in železnodobnih skupnosti Balkana, mobilnosti in migracijah posameznikov ali skupin, vprašanja, kako so različne komunikacijske ali gospodarske mreže sooblikovale družbene stike ter kako je to mogoče prepoznati v arheološkem zapisu in najdbah. Gre za vprašanja in teme, s katerimi se v zadnjem desetletju ali dveh posebno intenzivno ukvarjajo številni arheologi, in to ne samo na Balkanu, temveč mnogo širše. Interdisciplinarnе študije, skupaj z najnovejšimi naravoslovnimi analizami, premikajo zmožnosti arheoloških interpretacij na področja, ki so se

še nedavno zdela zunaj dometa humanistike. Kljub temu ne gre spregledati, da so se v večini prispevkov avtorji teh vprašanj lotili na “klasičen način”, s preučevanjem in interpretacijo materialne kulture – keramičnih in kovinskih najdb, njihove natančnejše datacije, izvora, razprostranjenosti, uporabe in pomena.

V prvem članku zbornika (str. 21–35) z naslovom *The Challenges and Potentiality of Using Network Analysis in Exploring Interactions in the Southwestern Balkans during the Middle and Late Bronze Age* M. Gori in T. Krapf na podlagi vzorcev v razprostranjenosti lončenine, tehnologije keramike in z njo povezanega znanja ugotavljata vpetost koliščarskega naselja Sovjan in širšega območja Korčë na jugovzhodu Albanije v regionalne in nadregionalne mreže na prostoru od Karpatskega bazena do Grčije. Sledi članek (str. 37–52) z naslovom *Similarities and Differences between Material Culture of the Belegiš II-Gava Group from the Southern Pannonian Plain and the Morava River Basin*, v katerem A. Kapuran in V. Bulatović obravnavata problematiko kanelirane keramike v južni Panoniji v okviru kulturnega kompleksa Belegiš II – Gava, njeno pojavnost in vplive na območju Velike in Južne Morave ter na prostoru Železnih vrat. S. Pabst v članku *Late Bronze Age and Early Iron Age Central Dalmatia in the Sphere of Interaction between the Carpathian Basin, the Apennine Peninsula and the Aegean* (str. 75–93) na podlagi izvora in razprostranjenosti izbranih bronastih predmetov nakita in obrambnega orožja ponovno osvetli dogajanja v pozni bronasti dobi. Sprva intenzivnim predvsem trgovskim stikom, ki so vključevali tudi mobilnost manjših skupin, naj bi sledile migracije populacij iz Karpatskega bazena in severozahodnega Balkana na Apeninski polotok in južni Balkan prek osrednje Dalmacije in jadranskih poti. Podobne problematike se loteva tudi K. Jankovits (str. 95–113) v članku *Contacts between Transdanubia, the Balkans, Northern Italy and Greece in the Late Bronze Age as Reflected by Protective Armour*, ki na podlagi razprostranjenosti ofenzivnega orožja (golenic in oklepov) pokaže na intenzivne stike med poznobronastodobnimi skupnostmi Karpatskega bazena, Balkana, severne Italije in Grčije. Razlaga jih kot odraz trgovine na dolge razdalje, kot dokaz za obstoj najemniških vojakov ali potujočih obrtnikov. Tako M. Dizdar (str. 189–215) v članku *The Late Hallstatt Connections between the Southeastern Carpathian Basin and the Western and Central Balkans: The Beautiful Ladies from the South* kot R. Kurti (str. 217–252) v prispevku *Common Trends and Regional Particularities in the Western Balkan Iron Age: The Female Belt Adornment in the 7th–6th Centuries BCE Northern Albania* osvetlita značilnosti in posebnosti ženske pogrebne noše, Dizdar na podlagi grobnih najdb iz južnega Panonskega prostora, Kurtijeva z analizo pogrebne noše iz Albanije iz starejše železne dobe. A. Panti (str. 271–294) v članku *Typology, Production, and Distribution in Northern Greece from the Late Geometric to the Archaic Period* tipološko in kronološko obravnava železnodobno monohromno keramiko iz Termajskega zaliva, tako v kontekstu vsakdanje uporabe kot pogrebnih ritualov. V zadnjem prispevku zbornika (str. 295–315) z naslovom

Investigating Interregional Influences and Lifecycles of two Metal Vessels used as Funerary Urns in a 4th Century BCE intra muros Burial at Vergina/Aegae predstavi A. Kyriakou tri nedavno izkopane grobove iz svetišča Eukleia v antičnem mestu Aegae v osrednji Makedoniji.

Manjšina avtorjev je problematiko stikov in interakcij preučevala skozi prizmo sprememb v načinu pokopa, pogrebnih običajih ali naselbinskih ostankih, vzorcih poselitve, najdemo pa tudi prispevek o že tolikokrat obravnavani temi pomorskih ljudstev. Pogrebni običaji so bili že v prazgodovinskih obdobjih pomemben kazalnik identitete posameznika, predvsem njegove skupnosti. Spremembe v pogrebnih običajih, ki jim je mogoče slediti v arheološkem zapisu, gre lahko razumeti kot odsev sprememb v prepričanjih, vrednotah in tradiciji. Kako so na te spremembe vplivali stiki, interakcije, mobilnost ali celo migracije prazgodovinskih skupnosti? O podobnih vprašanjih, o spremembah v načinu pokopa v pozni bronasti in zgodnji železni dobi na širokem območju med južnim Karpatskim bazenom in zahodnim Balkanom se v svojem prispevku z naslovom *To Burn or not to Burn: Inhumation Versus Cremation at the End of the Bronze Age in the Region between the Southern Carpathian Basin and the Western Balkans* sprašujeta M. Gavranović in D. Ložnjak-Dizdar (str. 53–74). V članku *Some Light in the Dark Ages: Remarks on Cultural Continuity during the Late Bronze and Early Iron Age in West Morava Basin* (str. 177–188) M. Ljuština in K. Dmitrović razpravljata o območju Zahodne Morave v pozni bronasti in zgodnji železni dobi, tudi na podlagi načina pokopa in prisotnosti pokopa pod gomilo. A.-Z. Chemsseddoha v članku *Connections between the Balkans and the Aegean: The Case of Iron Age Burial Customs in Northern Greece* (str. 253–269) razglablja o pogrebnih običajih v zgodnji železni dobi med goro Pindus in jugozahodnimi Rodopi. Treba je omeniti, da je to eden redkih prispevkov, v katerem avtorica predstavi uporabljen metodološki in teoretični pristop. V članku *The Čepintsi Settlement (Sofia, Bulgaria) in the Context of the Final Late Bronze Age of the Central Balkans* (str. 115–139) T. Hristova obravnava poselitvene strukture in najdbe z najdišča Čepintsi v Bolgariji ter ga primerja v nadregionalnem kontekstu. Primerjavo zgodnježelezodobnih naselbin in grobišč v Makedoniji z naslovom *Early Iron Age Settlements in Macedonia and Their Relationship to Cemeteries* najdemo v članku A. Papazovske.

Zbornik združuje prispevke z različnimi tematikami, tudi različnih kakovosti. Videti je, da so nekateri avtorji »področja medsebojnih vplivanj« raziskovali na regionalni ravni, na podlagi analize izbranih najdišč, spet drugi so se problematike lotili širše. Pomanjkljivost dobršnega dela prispevkov je manko poglavij o metodologiji, teoretičnih pristopih oz. razlagalnih modelih, ki so ga avtorji uporabili v raziskavi in nam omogočajo – do neke mere – razložiti medsebojna vplivanja, komunikacijske mreže in stike v prazgodovinskih obdobjih, za katera nimamo pisnih virov. Zdi se, da že razprostranjenost nekaterih predmetov, pogrebnih običajev in obeležij ter njihova pojavnost velikokrat služita kot dokaz za stike, interakcije med posameznimi skupnostmi. Karte razprostranjenosti so orodje za prikaz in razlago teh stikov. Brez uporabe jasno zastavljene in opisane metodologije ter teoretičnih modelov zato umanjajo vprašanja in pojasnila, za kakšne vrste stikov je pravzaprav šlo, kako jih razumeti, jih

razložiti. Skoraj povsem spregledan je aspekt, da stiki in interakcije v povezavi z mobilnostjo ali celo migracijami lahko povzročijo tudi negativne, konfliktnne posledice, na kar nas ne nazadnje opominjajo dogodki v Jugoslaviji, ki so zgodili pred tridesetimi leti.

Glede na program beogradske konference je razvidno, da so iz zbornika *Sphere of Interaction* izpadli številni referati kolegov iz Slovenije in Hrvaške. Jugovzhodnoalpski prostor je tako umeščen v območje sosednjih regij in ne Balkana samega. Če pustimo ob strani definicijo Balkanskega polotoka v geografskem smislu, njegovo mejo na skrajnem severu na reki Savi, bi si v prihodnje želeli, da bi bili članki, posvečeni zahodnemu Balkanu – z mejami ne nujno na državnih mejah – v naslednjih številkah PeBA še bolj številni. Prav tako je naša želja, da bi v prihodnje interdisciplinarni pristopi in uporaba naravoslovnih analiz v arheologiji dobili nekoliko večji odmev tudi v člankih monografij PeBA. Kakorkoli že, ideja in pobuda mlajše generacije arheologov, da dobi balkanska arheologija novo platformo za diskusijo in dialog, zaslužita velik aplavz in priznanje.

Brina Škvor Jernejčič

Desiree Ebner-Baur: *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög-Rosegg. Die Grabungen des Bundesdenkmalamtes von 1962 bis 1969.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 354. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2020. ISBN 978-3-7749-4277-6. 575 strani s slikovnim in tabelarnim gradivom v besedilu ter 1 listom priloge.

V uveljavljeni seriji Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, ki jo izdaja znana nemška založba dr. Rudolfa Habelta v Bonnu, je pred nedavnim izšel 354. zvezek, v katerem je objavljena disertacija Desiree Ebner-Bauer, posvečena arheološkemu izkopavanju med letoma 1962 in 1969 na Bregu pri Rožeku (Frög/Rosegg) na Koroškem. Nastala je pod mentorstvom profesorja dr. Gerharda Tomedija na arheološkem inštitutu univerze v Innsbrucku (Institut für Archäologien, Fachbereich Ur- und Frühgeschichte, Karl-Franzens-Universität Innsbruck).

Arheološko najdišče Breg pri Rožeku, ki leži ob Dravi v zahodnem delu Rožne doline, je eponimno za halštatsko kulturno skupino na Koroškem.¹ Slavno je postalo že proti koncu 19. st., ko je tam začel gomile izkopavati baron Carl von Hauser. Prvi celostni pregled gomil in najdb s teh izkopavanj je podal 1957 Walter Modrijan v 147. zvezku Carinthie,² moderno objavo pa je l. 2002 predložil Gerhard Tomedi.³ Zdaj so v novi knjigi izpod peresa Desiree Ebner-Bauer objavljena tudi izkopavanja, ki jih je izvajala avstrijska centralna spomeniško-varstvena služba v letih 1961–1969 zaradi gradnje vodnega kanala

¹ Pittioni 1954, 621–633, sl. 440–446; isti 1980/ I–1, 62–63, in 1980/I–2, 154–155; Urban 2000, 249–251; Gabrovec 1964–65, 25–26; Gleirscher 2002, 35–39, sl. 1–5; isti 2011b.

² Modrijan 1957. Modrijanova objava je bila izhodišče za kronološko in kulturno sliko skupine Breg/Frög v delu Teržan 1990, 183–203, sl. 48–54.

³ Tomedi 2002; cfr. tudi Gleirscher 2005a.

za bližnjo elektrarno na Dravi. To delo je za stroko gotovo velika pridobitev. Njeno študijo dopolnjuje poseben dodatek o antropoloških analizah sežganih človeških ostalin iz teh breških gomil, ki jih je izvedla antropologinja Silvia Renhart (str. 570–575).

Gre za zelo obsežno in detajlno razčlenjeno delo, kar je razvidno že na prvi pogled iz vsebinskega kazala, ki bolj spominja na stvarni indeks kot na običajno knjižno kazalo. Po predgovorih in uvodu s predstavitev teme in najdišča sledi kratko in strnjeno poglavje o zgodovini raziskav, v katerem so nekoliko podrobneje omenjena le izkopavanja treh gomil Paula Gleirscherja med letoma 2002 in 2010 (str. 18–24).⁴ Nato je predstavljen popis dokumentacije s številnimi preglednicami po posameznih kampanjah arheoloških izkopavanj med letoma 1961 in 1969 (str. 25–42), ki kaže, da je avtorica vložila v študij arhivov veliko časa in truda, a pravo mesto tega popisa bi bilo bolj smiselno bodisi v uvodu v kataloški del knjige (npr. na str. 239) ali pa v poglavju o načinu pokopavanja in oblikah grobov oz. gomil (npr. na str. 172). Poseben problem, ki ga je avtorica uspešno rešila, je bilo tudi oštevilčevanje gomil in ugotavljanje njihove točne lokacije, kajti o gomilnem grobišču na Bregu obstaja več različnih načrtov, pač glede na čas izkopavanj in raziskovalce, ki pa se med seboj povsem ne ujemajo. Tako si je avtorica poskušala pomagati tudi z laserskim skeniranjem terena, kar je pripeljalo do tega, da so skupaj našteali okrog 476 gomil (str. 43–63). Kot opozarja Paul Gleirscher, pa vsaka zabeležena vzpetinica še ni nujno tudi grobna gomila.⁵ Omembe vredna je tudi priložena konkordančna lista oštevilčenja gomil iz različnih izkopavanj in načrtov ter objav, ki jo najdemo v Dodatku 1 (Appendix 1 na str. 552–569), kar je izredno dragocen doprinos k poznavanju breške nekropole.

Pričakovali bi, da bi temu poglavju o osnovni izhodiščni dokumentaciji izkopavanj in o prostorskih razsežnostih gomilnega grobišča na Bregu sledilo poglavje o načinu pokopavanja in oblikah grobov oz. gomil in njihovi zgradbi, o čemer je sicer govor šele pozneje (str. 172–215). Kajti prav od načina pokopavanja (in seveda od načina izkopavanja) je odvisna ohranjenost grobnih pridatkov in kostnih ostalin pokopanih, od tega pa je odvisna tudi njihova razpoznavnost in identifikacija. Vrstni red posameznih poglavij se ne zdi povsem logičen. Nepričakovano namreč sledi poglavje z naslovom Kronologija (str. 64–74, t. 7, sl. 52–53), ne da bi pred tem avtorica analizirala posamezne gomile oz. grobove ter njihove grobne pridatke, čemur se posveti šele v sledečih poglavjih. Pri tem »uvodnem« kronološkem pregledu se avtorica povsem opre na kronološko shemo, kot jo je leta 2002 predlagal G. Tomedi.⁶ Tako razlikuje med 6 fazami, kar naj bi obsegalo čas med 9./8. in koncem 6. st. pr. n. št. Vendar se zdi nujno opozoriti, da je argumentacija za nekatere faze (in kvazi "prehodne faze", glej tudi str. 161–170, sl. 109–118) razmeroma skromna in ne vedno prepričljiva, hkrati pa gre za nepotrebno ponavljanje in podvajanje tega poglavja s poglavjem, naslovljenim kot sinteza kronologije in tipologije (str. 161–170). Pri tem naj omenim, da npr. ena fibula, kot je kačasta fibula iz gomile BDA 143 (ne iz

primarnega, temveč verjetno sekundarnega groba v gomili: str. 326–330, sl. 150), še ni dokaz za obstoj celotne kronološke stopnje, kaj šele življenja na pripadajoči naselbini. Ob tem se postavlja tudi vprašanje enačenja breške 6. faze s horizontom certoških fibul v dolenski halštatski skupini in stopnjo Sv. Lucija IIb (str. 74, sl. 54). Zaradi skromnih najdb iz tega časa ne le na Bregu, temveč širše na Koroškem, in prisotnosti nekaterih najdb skitskega porekla, kot so trirobo puščice in konjska oprema oz. psalije tipa Szentes Vekerzug,⁷ smo že pred leti postavili tezo, da se je tudi Koroška, podobno kot štajersko-panonska skupina, znašla v teku 6. st. pr. n. št. v težki krizni situaciji,⁸ od katere si je opomogla šele nekoliko pozneje.⁹

Poglavju o kronologiji sledi tipološka in kronološka analiza najdb iz obravnanih gomil (str. 75–160), ki pa bi morala predstavljati pravzaprav izhodišče za kronološki prikaz, ne pa obratno – "predalčkanje" najdb oz. tipov v vnaprej postavljeno shemo (str. 161–171). Avtorica najprej obravnava keramične najdbe, kar ni bila prav lahka naloga, saj je ohranjenost keramike zelo slaba, večina posod le v fragmentarni obliki – delno tudi zato, ker so bile gomile deloma že izropane ali pa prekopane že v 19. st. Kot je dandanes moderno, je najprej predstavljen način izdelave posod, ki vključuje tudi postopke površinske obdelave (glajenje, poliranje, barvanje, grafitiranje ipd.), kovinske aplikacije iz svinca in bronca ter različne druge načine okraševanja posod, kar da dober vpogled v raznolikost posod na Bregu, pri čemer pa ni izpeljana raziskava, ali so morda posamezni načini izdelave ali okraševanja značilni prav za določene vrste posod. Tipološka analiza posod je namreč tema šele naslednjega poglavja, pri čemer poskuša avtorica posamezne zvrsti keramike, kot so posode z visokimi stožčastimi vratovi (Kegelhalsgefässe), globoke skledice s kratkim cilindričnim vratom (bauchige Gefässe mit kurzem Hals), tako imenovani lonci (Töpfe), dvoročajne posode oz. *kanthari*, situle itd., razčleniti v številne podskupine, ki pa niso vedno prepričljive in tudi ne posebno smiselne, niti z oblikovnega niti kronološkega vidika, čeprav poskuša nekatere izmed njih podpreti tudi s statistično metodo razvrščanja v skupine – *cluster* metodo. Seveda je pri tem treba priznati, da pač vsak raziskovalec in tako tudi avtorica opredeljuje keramične forme s svojega zornega kota in glede na predhodne tipološke razvrstitve, tako se je avtorica in prvi vrsti oprla na predhodno delo Tomedija. Med tipi keramičnih posod zbujejo posebno pozornost doslej na Bregu komaj poznane oblike, kot so razne kultne posode – *pseudo-kernoi* (str. 107–108, sl. 67), tako imenovani *presentatio* (str. 123, sl. 76) in tudi trojna posodica (str. 125, sl. 80). Ti so hkrati kazalci za stike na eni strani s kraji na obrobju vzhodnih Alp štajersko-panonskih kulturnih skupin in na drugi strani z italjskim kulturnim prostorom. V zvezi s povezavami z neposrednim južnim sosedstvom, zlasti z Gorenjsko, pa naj tukaj posebej omenimo poleg posod z visokimi stožčastimi

⁴ Cfr. Gleirscher 2002; isti 2011b.

⁵ Cfr. Gleirscher 2021, 631.

⁶ Cfr. tudi Gleirscher 2002, 45–47, sl. 22–24.

⁷ Gleirscher 2003, 25–37, sl. 1–2, 5; isti 2007 (2009), 32–33, sl. 13, 1–11, 13–14.

⁸ Cfr. Teržan 1990, 204–206, sl. 55; ista 1998, 518–526, 530–533, 536, t. 5, 12, 15–24; Gleirscher 2007 (2009), 25–36, sl. 13.

⁹ Cfr. Gleirscher 2005b; isti 2008a; isti 2011a; Wedenig 2005, 19–32, sl. 4–5, 12, 18, 21–23.

vratovi predvsem dvoročajne posode – *kanthare* in sklede na visoki nogi (Standfußschalen: str. 116–120, sl. 72) ter keramične podstavke za posode (Hohler Tonständer: str. 120–123, sl. 74), ki jim najdemo dobre primerjave med grobnimi pridatki v gorenjsko-ljubljanski kulturni skupini, npr. na Bledu, v Mengšu in Ljubljani ter tudi na Molniku.¹⁰

Pregledu keramičnih oblik sledi tipološka predstavitev kovinskih najdb, od dodatkov nošnje, kot so igle in fibule, pa vse do orodja in orožja. Zaradi fragmentiranosti najdb je njihova opredelitev v več primerih težka in tudi vprašljiva, tako npr. bronast fragment iz groba BDA 19, kat. št. 5 ni košček igle tipa Blučina (str. 129, 260–261, sl. 133, 5), temveč del igelnice, bodisi primerka iz spektra večglavih igel ali pa igel z uvito spiralno glavico.¹¹ Med fibulami, med katerimi na tablah in slikah nisem zasledila v tekstu omenjene dvoankaste vozlaste fibule vaškega tipa (str. 219), vzbujajo posebno pozornost harfaste fibule z listasto razširjenim lokom, za katere kaže, da gre za lokalno koroško varianto (str. 131–133, sl. 85–86). V okviru tipologije je posebno poglavje namenjeno tudi za Breg značilnim in slavnim svinčnim figuricam, ki so v obravnavnih grobovih oz. gomilah zastopane v le majhnem številu, a so v tem poglavju pregledno zbrana različna mnenja o njihovem verjetno simbolnem pomenu (str. 144–148, sl. 95–97).¹²

V naslednjem poglavju, ki smo ga pričakovali – kot že omenjeno – pred tipološkimi in kronološkimi analizami, teče beseda o načinih pokopavanja, oblikah grobov in zgradbi gomil (str. 172–215). Opazno je, da se avtorica na eni strani po nepotrebnem zgublja v razlagi v arheologiji splošno znanih in sprejetih pojmov, na drugi strani pa nekritično prevzema razna tako imenovana teoretska razmišljanja o poteku pogrebnih obredov, od priprav preminulega za pokop do svečanosti ob pokopu in po njem. Tako zaradi preveliko besed in odvečnih ekskurzov zamegli svoja spoznanja o načinu pokopavanja in strukturi gomil na Bregu, ki so vsekakor pomembna, saj prinašajo dragocena opažanja in razlage, čeprav ne povsem neproblematične. Med drugim se zdi neustrezen termin »kolektivni grobovi« (Kollektivgräber) nasproti posameznemu grobu ali morebitnemu grobu z dvojnimi pokopom, tj. hkrati dveh oseb, kajti tudi pod izrazom "kolektivni grobovi" razume avtorica posamezne grobove, in ne skupinskih, ta izraz naj bi pomenil le to, da je v eni gomili več grobov (str. 177–179, 215). Na to neustrezno poimenovanje želim opozoriti tudi zato, ker so tudi na Gorenjskem v starejši železni dobi znane gomile, ki so koroškim oz. breškim gomilam po zgradbi in načinu pokopavanja podobne oz. enake. Tako je bilo npr. v gomili na Vrtničnjaku pri Tupaličah pri Preddvoru poleg centralnega groba v zidani grobni kamri tudi več žganih grobov, pri čemer ne gre za "kolektivni pokop" več oseb hkrati, temveč za posamezne grobove verjetno ene in iste

skupnosti.¹³ Nenavadna se zdita tudi izraza, kot je na eni strani sežig na "privatnem" in na drugi strani »javnem« sežigališču oz. grmadi (str. 215). In kaj naj pomeni zasebni ali javni pogreb v halštatski družbi?

Morda bi lahko avtorica prišla do bolj verodostojnih zaključkov o načinu oz. načinih pokopavanja, če bi pri svojih raziskavah bolj detajlno upoštevala rezultate novejših izkopavanj gomil tako na Bregu kot na drugih najdiščih na Koroškem, ki so v njenih izvajanjih predstavljeni le lapidarno. Morda bi s tem lahko rešila tudi nekatere nerazrešene in zapletene primere pokopov na Koroškem (str. 190–192).¹⁴

Da so bile gomile razvrščene v večje in manjše skupine, z bolj ali manj na gosto razporejenimi gomilami, je razvidno tako na terenu kot iz vseh doslej objavljenih načrtov nekropole. Predložen poskus ugotavljanja tako imenovane horizontalne stratigrafije grobišča je zanimiv doprinos, vendar nekoliko umanjka ustrezna razlaga, načrt na str. 200, sl. 120 pa je zaradi barvno nenatančnih označb tako rekoč neberljiv oz. zelo težko preverljiv (s temno rdečo barvo so namreč označene gomile 1. faze, torej najstarejše, in tiste 5.–6. faze, torej najmlajše, hkrati pa so kartirane z različnimi, ne ravno dobro razločljivimi barvami tako imenovane vmesne faze, npr. 1.–2. faza itd., ki situacijo kvečjemu zameglijo kot osvetlijo).

V drugem delu knjige je predstavljen obsežen katalog z opisi posameznih gomil, grobov in grobnih pridatkov, kar predstavlja najpomembnejši del celotne študije. Gre za zelo natančen prikaz izkopavanj s številnimi črtnimi risbami tlorisov in profilov odkritih grobov oz. gomil, opise najdb oz. predmetov po posameznih grobovih, prav tako prikazanih na slikah s črtnimi risbami, in posebno razlago oz. interpretacijo za vsako gomilo posebej (str. 233–533). Pripomniti je treba, da sta zgradba kataloga in način podajanja zelo zapletena, kar sicer kaže na to, da se je avtorica z velikim trudom prebijala skozi arhivsko dokumentacijo, da ji je sploh uspelo izluščiti ustrezne podatke. Delo vsekakor zahteva vse priznanje in občudovanje! Vendar pa je treba pripomniti, da uporaba kataloga ni enostavna, temveč precej zamudno delo. Še težje pa se je bilo med branjem besedila dokopati do slik grobnih pridatkov, ki niso tako kot v klasičnih publikacijah zbrane na zaporedno oštevilčenih tablah ali slikah na koncu besedil (glej npr. serijo KiM ali Opera IAS), temveč so v katalogu slike z risbami predmetov razporejene med tekstom k posameznim gomilam in oštevilčene zgolj pod kataloško številko "kat. št. od 1 do 283", pri čemer pa številke slik ali vsaj strani, na katerih so slike predmetov, niso navedene! To pomeni, da v besedilu skozi celotno knjigo slike predmetov niso niti slučajno navedene, temveč so citirane le zaporedne kataloške številke (Katnr.) ne glede na to, iz katere gomile izvirajo ali na kateri strani knjige se nahajajo! Skratka, knjiga ni oblikovana prijazno do bralca, temveč zahteva od njega veliko potrpljenja in časa, če želi vsaj približno slediti izvajanju avtorice! Marsikateri bralec bo verjetno

¹⁰ Cfr. v tem zvezku Arheološkega vestnika prispevke v sklopu "Gabrovčevega dne".

¹¹ Cfr. npr. Tecco Hvala 2017, 54, t. 24: 3; Marchesetti 1993, t. 23: 1, 20–21; Teržan *et al.* 1984–1985, t. 25: D1; 135: A8; 222: B1.

¹² Na tem mestu naj še enkrat opozorimo na naslednje študije: Aigner Foresti 1980, 14–19, t. 3–4; Gleirscher 2002, 49–50, sl. 27–28; isti 2004; isti 2006 (2008); isti 2011b, 87–101; Teržan 1988–89; ista 2011, 245–249, sl. 6.

¹³ Glej Vojaković 2008. Glej tudi v tem zvezku Arheološkega vestnika sklop prispevkov "Gabrovčev dan".

¹⁴ Cfr. Gleirscher 1997, 26–42; isti 2001, 44–45, sl. 6; isti 2002, 46–48, sl. 26; isti 2008b 28–29, sl. 5; isti 2011b, 53–55; isti 2021; isti 2022; Wedenig 2005.

obupal že na samem začetku – še preden ga bodo eventualno pritegnila nova spoznanja o breških gomilah.

Kljub nenavadni strukturi knjige in kritičnim pripombam pa naj zaključim, da predstavlja delo avtorice pomemben doprinos k poznavanju nekropole na Bregu in s tem tudi halštatske skupine na Koroškem, ki pa ji avtorica sicer neupravičeno in neutemeljeno želi odvzeti "status" samostojne kulturne skupine (str. 203). Zato naj še enkrat spomnim, da tako način pokopavanja – gomile z grobnimi kamrami, grajenimi iz kamna ali lesa, v katere so bile položene ostaline upepeljenih posameznikov, ponekod tudi več oseb, ter ob centralnem grobu morebitni sekundarni pokopi v gomilah – kot tudi pridano posodje, pogosto v obliki servisov, ki izkazuje lokalne značilnosti, ter kovinski pridatki, med katerimi niso le "internacionalne forme", temveč tudi lokalne izpeljanke določenih tipov fibul, igel in drugega nakita, še zlasti pa na stotine svinčenih figurin, nedvomno kažejo na specifično identiteto skupnosti, ki je svoje preminule pokopavala v gomilah na Bregu, in s tem posebne skupine halštatske kulture v jugovzhodnoalpskem prostoru. Zato ni dvoma, da je ustaljeno poimenovanje Typus Frög ali halštatska skupina Breg/Frög še kako upravičeno in aktualno, kar je prav s svojo obširno in večplastno študijo ponovno pokazala prav avtorica sama. Morda bi bilo treba premisliti in slediti predlogu Paula Gleirscherja, ki je predlagal za starejše halštatsko obdobje oznako "Typus Frög/Breg", za mlajše oz. pozno halštatsko obdobje pa "Typus Führholz-Waisenberg".¹⁵

Biba Teržan

¹⁵ Cfr. Gleirscher 2002, sl. 1; isti 2005b; isti 2011b; isti 2011 a; Wedenig 2005.

AIGNER FORESTI, L. 1980, *Der Ostalpenraum und Italien: ihre kulturellen Beziehungen im Spiegel der anthropomorphen Kleinplastik aus Bronze des 7. Jhs. v. Chr.* Instituto di studi etruschi ed italici 3.

GABROVEC, S. 1964–65, Halštatska kultura v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 15–16, 21–63.

GLEIRSCHER, P. 1997, Neues zur Gurina im Gailtal. – *Carinthia I* 187, 19–64.

GLEIRSCHER, P. 2001, 10 Jahre Abteilung für Ur- und Frühgeschichte am Landesmuseum Kärnten. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2001(2002), 41–48.

GLEIRSCHER, P. 2002, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög bei Rosegg. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2002 (2003), 35–64.

GLEIRSCHER, P. 2003, Eine Trense skythischen Typs aus Landskron bei Villach. – *Neues aus Alt-Villach*, 40. *Jahrbuch des Stadtmuseums*, 25–37.

GLEIRSCHER, P. 2004, Zum Bleiwagen aus Frög bei Rosegg. Kessel- oder Prunkwagen. – *Arheološki vestnik* 55, 251–266.

GLEIRSCHER, P. 2005a, G. Tomedi, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög (Budapest 2002). – *Germania* 83, 418–422.

GLEIRSCHER, P. 2005b, Das Grab eines namenlosen Königs in Waisenberg. – V: R. Wedenig (ur.), *Hallstattkultur im*

Trixnertal. Begleitheft zur Ausstellung in Völkermarkt und Klagenfurt 2005, 59–76.

GLEIRSCHER, P. 2006, Wagen ohne Straßen. Zum Bleiwagen aus Frög bei Rosegg. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2006 (2008), 23–28.

GLEIRSCHER, P. 2007, Kimmerier und Skythen: Zu den ältesten Spuren euroasiatischer Steppenreiter in Kärnten. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2007 (2009), 15–36.

GLEIRSCHER, P. 2008a, Zu Gast bei den norischen Königen von Waisenberg. Herdgerät und Trinkgeschirr aus dem zweiten Prunkgrab. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2008 (2009), 35–58.

GLEIRSCHER, P. 2008b, Abteilung für Ur- und Frühgeschichte. Ausgrabungen und Forschungen. – *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2008 (2009), 27–33.

GLEIRSCHER, P. 2011a, Un flabello decorato nell' arte delle situle di Waisenberg (Carinzia). – V: S. Casini (ur.), "Il filo del tempo". *Studi di preistoria e protostoria in onore di Raffaele Carlo de Marinis*. *Notizie Archaeologiche Bergomensi* 19, 327–343.

GLEIRSCHER, P. 2011b, *Die Hügelgräber von Frög. Ein eisenzeitliches Herrschaftszentrum in Rosegg*. – Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj.

GLEIRSCHER, P. 2021, Buchbesprechung - Desiree Ebner-Bauer, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög-Rosegg (Bonn 2020). – *Carinthia I* 211, 631–633.

GLEIRSCHER, P. 2022, Carinthia and its south-western connections in the Early Iron Age. Some aspect / Avstrijska Koroška in njene jugozahodne povezave v starejši železni dobi. Nekaj vidikov. – *Arheološki vestnik* 73, 653–666.

MARCHESETTI, C. 1993 (reprint), *Scritti sulla necropoli di S. Lucia di Tolmino (Scavi 1884–1902)*. – Trst/Trieste.

MODRIJAN, W. 1957, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög, Kärnten. – *Carinthia I* 147, 3–42.

PITTIONI, R. 1954, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. – Dunaj/Wien.

PITTIONI, R. 1980, *Urzeit von etwa 80 000 bis 15 v. Chr. Geb.* – *Geschichte Österreichs* Band I/1–2.

TECCO HVALA, S. 2017, *Molnik pri Ljubljani v železni dobi / The Iron Age site at Molnik near Ljubljana*. – Opera Instituti archaeologici Sloveniae 36.

TERŽAN, B. et al. 1984– 1985 = B. Teržan, F. Lo Schiavo, N. Trampuž-Orel 1984– 1985, *Most na Soči (S. Lucia) II*. Katalogi in monografije 23/1–2.

TERŽAN, B. 1988– 1989, Zur Deutung der Kleinplastik von Frög. – *Festschrift Wilhelm Angeli zum 65. Geburtstag. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 108/109, 73–80.

TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.

TERŽAN, B. 1998, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannonies und Ostalpenraumes. – V: B. Hänsel, J. Machnik (ur.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*. *Südosteuropa-Schriften* 20, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 12, 511–560.

- TERŽAN, B. 2011, Hallstatt Europe: Some aspects of religion and social structure. – V: G.R. Tsetschladze (ur.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC*. *Colloquia Antiqua* 1, 233–264.
- TOMEDI, G. 2002, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. Die Altgrabungen von 1883 bis 1892*. – *Archaeologia* 14.
- URBAN, O.H. 2000, *Der lange Weg zur Geschichte. Die Urgeschichte Österreichs*. V: H. Wolfram (ur.), *Österreichische Geschichte bis 15. v. Chr.*
- VOJAKOVIĆ, P. 2008, Starejšeželeznodobna gomila z Vrtnjakom nad Tupaličami pri Preddvoru na Gorenjskem / The Early Iron Age tumulus from Vrtnjak above Tupaliče near Preddvor, Slovenia. – *Arheološki vestnik* 59, 149–188.
- WEDENIG, R. 2005, Zehn Jahre Gräberarchäologie in Führholz – eine Zwischenbilanz. – V: R. Wedenig (ur.), *Hallstattkultur im Trixner Tal*. – Begleitheft zur Ausstellung in Völkermarkt und Klagenfurt 2005, 19–33.

Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra in Anamarija Eterović Borzić (ur.): *Roman Pottery and Glass Manufactures. Production and trade in the Adriatic region and beyond. Proceedings of the 4th International Archaeological Colloquium (Crikvenica, 8-9 November 2017)*. Archaeopress Roman Archaeology 94, Oxford 2022. ISBN 978-1-80327-368-6. 375 str.

Od leta 2008 so v triletnih presledkih potekali mednarodni arheološki simpoziji v Crikvenici na Hrvaškem, kjer smo se srečevali raziskovalci rimskega lončarstva in steklarstva v širši jadranski regiji. Začetni zagon je spodbudilo odkritje rimske lončarske delavnice v tem obmorskem kraju leta 2004. Prijetna in vedno bogato obiskana srečanja so stkala številna poznanstva in sodelovanja med hrvaškimi, italijanskimi, slovenskimi, madžarskimi, francoskimi in avstrijskimi arheologi. Srečanja so bila posvečena analizi odkrite lončarske delavnice in njene vloge v rimskem imperiju ter eksperimentalnim, arheometričnim, tipološkim, topografskim in distribucijskim analizam rimskega lončarstva v regiji. Pod taktirko Goranke Lipovac Vrkljan in njene ekipe mlajših sodelavcev je nastal tudi zbornik zadnjega srečanja leta 2017 z 31 prispevki.

Zbornik je razdeljen na tri glavne skupine prispevkov, med katere sicer ne spada prvi članek Martine Blečić Kavur o fibulah z izkopavanjem na lokaciji Igralište v Crikvenici. Predstavljen je bil namreč že na simpoziju leta 2011 v okviru analize drobnega gradiva teh izkopavanj.

Prvi sklop prispevkov je posvečen vlogi krajinskih značilnosti, kopenskih, rečnih in pomorskih poti v lončarstvu ter distribuciji lončarskih izdelkov v rimskem času. Tako Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra in Fabian Welc analizirajo transportne poti, predvsem lokacijo pristanišča, pomorske poti in cestno infrastrukturo v zaledju crikveniške delavnice, ki so služile za razpošiljanje izdelkov po regionalnem trgu ter za organizacijo dobave surovin.

Sledi prispevek Iris Bekljanov Zidanšek, Petre Vojaković in Tine Žerjal o jantarni poti med Caput Adriae in Ljubljansko kotlino. Na podlagi uvoženih lončarskih izdelkov avtorice analizirajo zgodnjo trgovsko mrežo italjskih trgovcev v poznorepublikanskem obdobju. Pred-

stavljeno je gradivo severnojadranskih obalnih emporijev (npr. lokacije Bolniška ulica v Piranu) in postojank italjskih trgovcev ob jantarni poti – kakor sta lokacija Mandrga na prelazu Okra in najdišče Stara pošta v Navportu, kjer se začena notranja rečna komunikacija po reki Ljubljanici do prazgodovinske Emone.

Carla Corti poveže različne gospodarske dejavnosti antične Mutine (današnje Modene), npr. pridelavo volne in tkalstvo z lončarstvom, oboje izpričano v antičnih virih. Ob tem predstavi najstarejšo proizvodnjo (poznorepublikanskih) oljenk, ki posnemajo pergamonske in efeške vzore, v Campi Macri (Magreta pri Modeni), kjer so potekali letni nadregionalni sejmi živine (predvsem ovc) panitalskega pomena. Veliko trgovsko ali sejemsko religiozno središče, deloma povezano z vzhodnimi centri, kakor je Delos, je očitno dalo impulz tudi lončarstvu – v okviru tega se je razvila prodaja oljenk širših razsežnosti.

Cristina Mondin je raziskala sledi glinokopov ali zajem gline kot primarne surovine rimskega lončarstva in opekarstva v severni Italiji. Omembe v ikonografskih in literarnih antičnih virih rečnih in nižinskih glinokopov se ujemajo z novimi odkritji.

Dolgoletna arheološka izkopavanja ter dendrokronološke in antrakološke analize lončarskih peči za amfore v delavnici Loron na Hrvaškem predstavljajo glavni raziskovalci v zadnjih letih: Courinne Rousse, Christophe Vaschalde, Gaetano Benčić in Davor Munda. S popolnim izkopom četrte peči leta 2017 se je potrdilo vedenje o organizaciji delavnice in delovnih postopkih, več pozornosti je bilo namenjeno strategijam nalaganja kuriva v peč in sistematičnim analizam ostankov oglja, ki so pokazale na načine pridobivanja lesa in dolžino sušenja, različne drevesne vrste ter datiranje zadnje uporabe peči v konec 3. oz. začetek 4. stoletja. To je potrdilo dosedanje raziskave amfor.

Maja Grisonic in Nikolina Stepan predstavitava podvodne najdbe in raziskave v Caski in Novalji na Pagu, kjer se domneva lokalna proizvodnja amfor Dr. 6B, Dr. 2–4 in lokalnih tipov Caska 1. Lokalno proizvodnjo bi potrjevali tudi žigi na opekah in amforah oseb senatorskega ranga med cezarijskim in tiberijskim časom, ki so omejeni na Pag.

Gradivo podvodnega rekognosciranja zalivov Havišče in Lokvišča ter rta Ertak na Jadranovem (avtorji Igor Borzić, Mate Parica, Mato Ilčić in Tea Rosić) je tipično za vzhodnojadranski areal (različne rimske amfore z odlomkom amfore Crikvenica tip 5 in srednjeveško gradivo).

Zato pa toliko bolj buri domišljijo zadnji tovor ladje z brodoloma iz začetka 2. stoletja ob otočku Sv. Petar pri Iloviku. Irena Radić Rossi in Bridget Buxton opišeta že znano sestavo z amforami z ravnim dnem, kretskimi amforami in vinskimi amforami Dr. 2–4 ter drugo keramiko, izpostavita pa izjemne kose bronastega in steklenega posodja. Z rekonstrukcijo dogodkov pred potopitvijo utemeljita domneve o povezavi z znanim bronastim kipom Apoksiomena, odkritim ob otoku Vele Orjule.

Opekarstvo je tema drugega sklopa prispevkov, ki se začena s pregledom opekarstva in lončarskih peči v Viminacijo (Ljubomir Jevtović in Ilija Danković). Alexandra Dolea predstavi tako fakturne skupine kakor tipološke oblike opek na najdišču Labraunda v Turčiji. Ranko Starac se posveti najdišču Cickini pri Malinski na otoku Krku, kjer predstavlja zanimivost poznorimske proizvodnje stenskih opek z različnimi valovnicami in upodobitvami ptic.

Med gradivom z Velike Mrdakovice pri Šibeniku Toni Brajković predstavi žige na opekah, med katerimi prevladujejo žigi delavnic (Pansiana) iz delte Pada, na amforah, pokrovcih za amfore, pečatnih oljenkah, sigilati in steklenicah.

V zadnji, najobsežnejši sklop spadajo preostale keramološke in steklarske analize. Armand Desbat, Valentina Mantovani, Eleni Schindler Kaudelka in Roby Stuani so raziskali povezave med izdelovalci kozarcev Aco, ki so svoje izdelke označevali z imenom Hilarvs (Aco). Z arheometričnimi analizami in kalupi so potrjene delavnice La Muette in Loyasse v Lyonu in Saint-Romain-en-Gal v Vienne v Galiji. Primerjava s primerki iz severne Italije in s Štalenske gore kaže na samostojne proizvodne obrate v Padski nižini (vsaj dva, tudi z drugačno kemično-mineraloško sestavo od ronških izdelkov). V zadnji četrtini 1. stoletja pr. n. št. se je tako več nepovezanih lončarjev podpisovalo z istim imenom Hilarvs, ki je bilo pogosto za sužnje v rimskem svetu.

Z revizijo galske sigilate v zbirki Museo Archeologico Nazionale di Aquileia je Patrizia Donat opravila študijo oblik, žigov, figurativnih motivov in posameznih proizvodenj. Prek trgovskih poti po reki Pad so prispele južnogalske sigilate že v tiberijskem času, toda glavnina primerkov spada v neronsko-flavijski čas vse do zadnjih dveh desetletij 1. st. V prvi polovici 2. st. se jim pridruži še v manjši meri srednjegalska, medtem ko so vzhodnogalske delavnice, ki so delovale med sredino 2. in sredino 3. st., le poredko zastopane.

Valentina Mantovani predstavi na novo odkrite kontekste iz Verone s primerki trevirske keramike s kovinskim leskom (ceramica metallescente/ceramique mettalescente), kar ni pogosto na območju južno od Alp. Pokojnica v uličici Vicolo Calcirelli je pripadala veronski mestni eliti 3. stoletja z zvezami v Porenju, morda je bila priseljena.

Galske amfore v Deseti regiji analizirata Andrea Cipolato in Giuseppe Indino.

Zanimivi primerki redukcijsko žgane severnoitalske sigilate (reliefna in gladka) so povezani tudi z našim območjem. Valentina Mantovani, Eleni Schindler Kaudelka, Roby Stuani, Émilie Mannocci in Carla Corti navedejo več znanih primerkov, za katere ne moremo več le domnevati vpliva močnega ognja ali požara na stanje odkritih najdb. Čeprav pogosto skromna, se črna produkcija pojavlja med različnimi sigilatnimi produkcijami celotnega imperija (t. i. moda "rouge et noir"). Vzroki so lahko različni, v severni Italiji se v avgustejsko-tiberijskem času zadnji izdihljaji keramike s črnim premazom prepletajo oblikovno in časovno z novo modo rdeče sigilate.

Študijo številnega vzhodnosredozemskega finega posodja (vzhodna sigilata A, B, C; korintska reliefna keramika) z izkopavanj kanala Anfora leta 1988 v Akvileji sta opravili Paola Maggi in Paola Ventura. Repertoar se ujema z gradivom, ki se odkrije v agru Akvileje in Tergesta tudi v Sloveniji.

Marina Ugarković in Ranko Starac prikažeta helenistično keramiko iz poznolatenških kontekstov, izkopanih v bližini Porta Pisana v mestu Krk. Zanimiv prikaz finega namiznega posodja z različnimi premazi od 4. do 1. st. pr. n. št. zajema odlomke južnoitalske geometrijske ali linijske keramike, rdečefiguralno keramiko (morda apulske izdelave), odlomke keramike Gnathia in druge slikane keramike, keramike s črnim premazom in njene različice keramike s

sivim premazom, zgodnje keramike z rdečim premazom in reliefne helenistične keramike (italo-megarske čaše različnih proizvodenj). Veliko odlomkov omenjenih zvrsti kaže na izvor v južnem Jadranu, na območju današnje Albanije, južne Italije ter na jadranskih otokih in grških kolonijah, kakor je Issa. Najmlajši izdelki so lahko produkt delavnic s srednjeitaljskih jadranskih obal ali iz severne Italije.

Namizni lonci z dvema ročajema in čašastim ustjem, znani tudi kot Hoenigtopf, iz škarta delavnice v Crikvenici so predmet raziskave Ivane Ožanić Roguljić. Analize različnih vsebin na drugih lokacijah so pokazale tudi na shrambno, morda celo transportno funkcijo posod za sadje, garum (*altec*), med idr.

Sledita kratka pregleda keramičnega gradiva iz antičnega Siculi (Ivanka Kamenjarin) in rimske vile Bunje na otoku Braču (Emmanuel Botte, Kristina Jelinčić Vučković, Ana Konestra in Ivana Ožanić Roguljić).

Zadnji sklop prispevkov je posvečen antičnemu steklu. Začenjata Tania Chinni in Enrico Cirelli s prispevkom o proizvodnji in distribuciji poznoantičnega stekla in finega posodja v pokrajini Romagna med 2. in 7. st.

Irena Lazar se posveti izjemni seriji posod intenzivno obarvanega stekla s cestne postaje Romula. Skupino karakterizirajo izredno natančni profili, izdelani s šablonami, ki posnemajo oblike sigilatnega posodja. Pojavljajo se v plasteh od avgustejskega obdobja do sredine 2. st.

Ivana Jadrić-Kučan predstavi različne steklene jagode iz amfiteatra in vojaškega tabora v Burnumu; Timka Alihodžić grob 45 zadrške nekropole s steklenim askosom; Anamarija Eterović Borzić in Igor Borzić pa grob 7 poznolatenške nekropole gradišča Kopoila na otoku Korčula, v katerem so našli droben balzamarij in številne steklene jagode (datirane v čas med 3. in 1. stoletjem pr. n. št.).

Knjigo zaključujeta prispevek Bartula Šiljega in Kristine Turkalj o steklenih najdbah z najdišča Lokvišče (pri Jadranovem) ter predstavitev Monike Petrović o izkušnjah konserviranja in restavriranja arheološkega stekla v Arheološkem muzeju Istre v Puli.

Tina Žerjal

Emilio Marin, Marc Mayer, Gianfranco Paci: *Corpus inscriptionum Naronitarum II*. Ichnia 15. Macerata, Edizioni TORED 2020. ISBN 978-88-9846-40-4. 550 str. ter številne fotografije in karte.

V uveljavljeni monografski seriji Univerze v Macerati, *Ichnia*, je pred tremi leti izšla druga knjiga rimskih napisov pomembnega rimskega mesta v Dalmaciji, Narone (Vid pri Metkoviću), ki je bilo že v času pred prihodom Rimljanov pomemben grški emporij. Prva knjiga, objavljena 21 let pred to, obravnava napise, vzidane v Erešev stolp (E. Marin, M. Mayer, G. Paci, I. Rodà, *Corpus inscriptionum Naronitarum I: Erešova kula – Vid*, Macerata, Split 1999). Ta stolp je dal zgraditi v prvi polovici 19. stoletja župnik v Vidu, don Bariša Ereš, v njem je vzidanih med drugim ok. 40 bolj ali manj poškodovanih rimskih spomenikov z napisi. V pričujoči korpus (za katerega avtorji predlagajo kratico *CIN II*) so vključeni tudi spomeniki z napisi iz sosednjih krajev, poleg Metkovića še iz Desna, Opuzena in Čitluka, saj so jih za razne srednjeveške in moderne gradnje

pripeljali iz Narone. Njihovo objavo so omogočili poleg Univerze v Macerati še Arheološki muzej Split, Arheološki muzej Narona, Univerza v Barceloni in Hrvaška katoliška univerza. Knjiga je napisana v italijanščini razen uvoda, ki je dvojezičen, italijanski in hrvaški. Napisi, najdeni v Naroni in njenem zaledju do začetka 20. stoletja, so bili objavljeni v največji zbirki rimskih napisov imperija, ki jo je utemeljil Theodor Mommsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, napisi, odkriti po CIL-u in do leta 1986, pa v treh zvezkih Ane in Jaroslava Šašla, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*, v Situli 5, 19 in 25, Ljubljana 1963, 1978 in 1986 (*ILJug*). Ti spomeniki z napisi so v korpusu naronskih napisov ponovno objavljeni s fotografijo, natančnim opisom in komentarjem, veliko pa je novih, ki so bili pred tem pogosto objavljeni v manj dostopnih publikacijah.

Prvi grški trgovci in raziskovalci Jadranske obale so emporij postavili na desnem bregu ob spodnjem toku reke Neretve, ki se je v antiki imenovala Naron in po kateri je mesto dobilo ime. Naselje se je v času rimske republike od 2. stoletja pr. Kr. razvilo v eno večjih in pomembnih rimskih mest, ki je že v času Cezarja postalo rimska kolonija (*colonia Iulia*). Na to kaže dejstvo, da je mesto upravljal odbor štirih mož (*quattuorviri*), meščani pa so pripadali volilnemu okrožju *Tromentina*, značilnemu za mesta, ki jim je pravice rimske kolonije podelil Cezar. Lokalno avtohtono prebivalstvo je bilo v veliki meri potisnjeno v ozadje: eden mestnih uradnikov, osvobojenec, nosi ime Epicadus, morda gre za ,ilirsko' ime. Zelo verjetno so tudi tu v času republike delovali, podobno kot v Navportu (Vrhnika), vaški načelniki, *magistri vici*. V Naroni je bilo odkopano razmeroma veliko svetišče vladarskega kulta, *Augusteum*, odkrito leta 1995 in eno najbolje ohranjenih v imperiju (zdaj je v njem muzej), mesto pa je bilo tudi večje zgodnjekrščansko središče.

Napisi (vseh je 252) so v knjigi razdeljeni po vrstnem redu, ki je v epigrafskih publikacijah ustaljen: najprej so obravnavana posvetila bogovom in boginjam ter drugi votivni napisi, teh je 54. Sledijo vladarski napisi, napisi senatorjev in funkcionarjev v službi imperija ter vojaški napisi. Preostali napisi omenjajo mestne uradnike in svečnike ter javna dela, največ pa je nagrobnikov, ki so pripadali meščanom in drugim prebivalcem mesta.

Vsak napis, razen če je izglubljen in ni bil nikdar objavljen s sliko, je opremljen s fotografijo ali risbo, s podrobnim opisom, seznamom objav, v katerega so vključene tudi objave v elektronskih bazah napisov, in s komentarjem, ki je dvojen. Komentirane so tako slovnične posebnosti latinskega besedila kot vsebina napisa in morebitne paralele z drugih napisov imperija. Zadnja postavka je datacija napisa – ta je včasih zelo točna (po konzulih ali visokih državnih uradnikih), v večini primerov pa zanjo ni dovolj elementov in je lahko le približna. Vsi napisi so prevedeni v italijanščino, kar je nujno, saj bodo knjigo uporabljali tudi tisti, ki latinščine ne obvladajo; prevodi latinskih napisov v korpusih sicer še pred nekaj desetletji niso bili pravilo.

Med napisi, posvečenimi božanstvom, bi omenila štiri posvetila bogu zdravja in zdravilstva Eskulapu, zavetniku zdravnikov, ki je dvakrat zapisan kot *Aesclapius*, morda pod vplivom grške oblike njegovega imena, *Asclepios*. V enem primeru je bil počaščen skupaj s svojo družico, boginjo zdravja Higijo (*Hygia*). Dve posvetili sta bili postavljeni

za Dioskura, polbrata dvojčka Kastorja in Poluksa, ki sta veljala za zavetnika mornarjev. Sledi posvetilo Cereri, boginji, ki je bedela nad poljedelstvom in ki so ji za njen praznik žrtvovali piro in brejo svinjo. Med drugimi božanstvi je treba omeniti povsod čaščno boginjo narave, živalstva in lova Diano, z ženskim svetom povezano boginjo Junono, največ posvetil pa je bilo postavljenih, kot skoraj povsod po imperiju, za vrhovnega boga Jupitra, nekaj tudi za Jupitra Dolihenskega, čigar kult se je po imperiju razširil z njegovega vzhodnega dela. V Naroni je stalo tudi svetišče Očeta Libera (*Liber Pater*), boga vinogradništva in plodnosti, ki je bil v mestu, kot kažejo številna posvetila, med zelo priljubljenimi bogovi. Nič manj pomemben je bil kult Merkurija, boga trgovine in trgovanja, ki je v mestu morda nadaljeval kult grškega Hermesa. Prebivalci so častili tudi Neptuna, Nimfe, Saturna, Silvana in Venero, gotovo pa še druga božanstva, katerih posvetila se niso ohranila. Številna so tudi posvetila božanskemu Avgustu in drugim rimskim cesarjem, kar ne preseneča, saj je bil vladarski kult do prevlade krščanstva v Naroni zelo pomemben. Zanimivi sta dve lepi plošči iz apnenca s posvetilom božanskemu Avgustu in Tiberiju, ki so ga postavili veterani bližnje vasi (*pagus Scunasticus*) v zahvalo za to, da jim je mesto Narona dalo polja.

Eden najbolj zanimivih napisov v korpusu je počastitveni za Oktavijana, bodočega cesarja Avgusta, postavljen najverjetneje še leta 36 ali pa na začetku leta 37 pr. Kr., po bitki pri Navlohu (*Naulochus*) pred Sicilijo, v kateri je Oktavijanov admiral Mark Vipsanij Agripa 3. septembra leta 36 pr. Kr. odločilno premagal Seksta Pompeja, sina Cezarjevega nasprotnika Pompeja. Ker je spomenik poškodovan, ni gotovo, čemu natančno je bil namenjen, morda je šlo za bazo. Dala sta ga postaviti brata Gaj Papij Cels (*C. Papius Celsus*) in Mark Papij Kanus (*M. Papius Kanus*), najverjetneje trgovca, ki sta že v Cezarjevem času delovala precej daleč v zaledju Jadranske obale, v tistem delu Dalmacije, ki takrat še ni bil pod rimsko oblastjo. Obalni del Dalmacije so ogrožala sovražna ljudstva, ki jih je nato v letih 35 in 34 pr. Kr. Oktavijan premagal, kot natančno popisuje grški zgodovinar Apijan. V svetišču vladarskega kulta (*Augusteum*) je bila najdena neokrašena baza za kip iz črnega kamna, posvečena božanskemu Avgustu. Kmalu po Avgustovi smrti 19. avgusta leta 14 po Kr. in po tem, ko je senat cesarja 17. septembra razglasil za božanskega, jo je dal postaviti konzul Publij Dolabela (*P. Dolabella*), upravitelj province Ilirik.

Med nagrobniki je nekaj zelo lepih in tudi zanimivih, bodisi glede na ikonografijo bodisi zaradi vsebine napisov. V mesto se je naselilo veliko veteranov, tako med drugimi Publij Lastus Sceva (*P. Lastus Scaeva*) iz Florentije (Firenze), ki je bil konjenik v Sedmi Klavdijevi legiji. Ob smrti je bil star šestdeset let, vojsko je služil trideset let, nagrobnik pa je dal postaviti zase in za svoje tri sužnje, ki jih je pred smrtjo osvobodil. Omenila bi še dva nagrobna napisa. Prvi je vklesan na lepo okrašeno stelo, ki jo krasi portret pokojnika, upodobljen v niši med dvema pilastroma; nad nišo je v zatrepu izklesana rozeta, pod njo pa je uokvirjeno polje z napisom. Nagrobnik je dala postaviti nesrečna mati skupaj z očetom, nesrečnim starcem (njuno ime ni omenjeno), za sinova Gaja Publicija Romana (*C. Publicius Romanus*), ki je bil mestni svetnik in je umrl pri tridesetih letih, in Gaja Licinija Ekspektata (*C. Licinius Expectatus*)

ter za pet let staro vnukinjo, ki so ji dali nenavadno ime Ilurika oz. Ilirika (*Publicia Ilurica*). Ime je torej dobila po deželi, v kateri so živeli, Ilirik. Ilirik je bil razdeljen na provinci Dalmacijo in Panonijo. Izpoveden je tudi nagrobni napis, posvečen božanskim duhovom umrlih (*Dis Manibus*). Vklესati ga je dal Artorij Felicisim (*Artorius Felicissimus*) za zelo predano ženo Emilijo Barbaro (*Aemilia Barbara*), ki je z njim živela šestinpetdeset let in pri kateri ni našel nobenega madeža. Zahvaljujoč njeni podpori se je lahko preselil iz Salone ... Nenavaden napis na žalost ni v celoti ohranjen.

Katalog napisov s komentarji zaključujejo tri pomembna poglavja. V prvem avtorji obravnavajo zgodovino nastanka mesta Narone in njegovo administrativno ureditev, v drugem jezikovne posebnosti napisov, v tretjem pa paleografijo napisov in kriterije njihove datacije. Sledijo zelo obsežna bibliografija, seznam fotografij, razčlenjeni epigrafski indeksi in kratko zaključno poglavje. V knjigi nisem opazila nobenih napak. Drugi zvezek napisov iz Narone je pomembna publikacija, ki prinaša veliko novega s področja upravne zgodovine rimske Dalmacije in posebno Narone, predvsem pa je pomemben doprinos k rimski onomastici in prozopografiji.

Marjeta Šašel Kos

Janka Istenič, Anja Ragolič: *Roman Military Decoration Torques: literary, epigraphic, representational and archaeological evidence – Rimsko vojaško odlikovanje torkves: literarni, epigrafski in arheološki viri ter upodobitve*, Katalogi in monografije 46 – Catalogi et monographiae 46, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana 2023. ISBN 978-961-6981-67-5. 198 pagine, 90 illustrazioni, 2 tavole.

Nel 361 a.C., durante una delle tante azioni militari che Roma dovette condurre per contrastare le incursioni dei guerrieri celtici stanziati nella valle del Po – che periodicamente si spingevano a sud degli Appennini – il giovane Tito Manlio, figlio di Lucio Manlio Capitolino (console nel 363 a.C.), affrontò e uccise in duello un campione avversario dalla corporatura eccezionalmente robusta. Come narra Livio (*Ab Urbe condita*, VII, 10):

“...il romano, tenendo alta la punta della spada, colpì col proprio scudo la parte bassa di quello dell'avversario; poi, insinuatosi tra il corpo e le armi di quest'ultimo in modo tale da non correre il rischio di essere ferito, con due colpi sferrati uno dopo l'altro gli trapassò il ventre e l'inguine facendolo stramazza a terra, disteso in tutta la sua mole. Tito Manlio si astenne dall'infierire sul corpo del nemico crollato al suolo, limitandosi a spogliarlo del solo *torques*, che indossò a sua volta, coperto com'era di sangue...”

È questo il “mito di fondazione” di una delle più ambite decorazioni al valor militare del mondo romano: perché Tito Manlio assunse subito il *cognomen ex virtute* di *Torquatus*, che trasmise orgogliosamente ai propri discendenti, trasformando così quel particolare oggetto strappato al nemico in un simbolo pubblico di eroismo. Di lì a qualche tempo – non sappiamo esattamente quanto, per la verità – si affermò non soltanto l'uso di spogliare i cadaveri nemici dei loro *torques*, che i guerrieri celtici indossavano abitualmente, ma di concederli a singoli combattenti o a interi reparti come premio per essersi distinti in battaglia.

Se si esclude l'attribuzione di ben 83 *torques* a Lucio Siccio Dentato, “l'Achille romano”, secondo la tradizione eletto tribuno della plebe nel 454 a.C. (un evento eccezionale che precederebbe di quasi un secolo l'episodio di Tito Manlio, ma è tramandato soltanto da Dionigi di Alicarnasso, e quindi di molto sospetto), la prima testimonianza epigrafica della presenza di un *torques* tra i *dona militaria* riguarda la *turma Salluitana*, un reparto di cavalleria ispanica alla quale nell'89 a.C. vennero concesse la cittadinanza romana e varie altre decorazioni (*CIL VI 37045*). Per rivedere qualcosa di simile bisogna aspettare quasi mezzo secolo: nel 45 a.C., infatti, Giulio Cesare – dopo aver sconfitto Sesto Pompeo – premiò con un *torques* il comandante della *turma Cassiana* (*Bell. Hisp.* 26). “During the Principate”, come scrive Valerie A. Maxfield nel suo fondamentale saggio *The Military Decorations of the Roman Army* (Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1981, 87), “the *torques* was regarded as one of the lesser decorations, and formed part of the combination of awards given to men of the rank of centurion and below. It was never again won by more senior officers”, ma il suo uso è comunque ben attestato fino al III secolo, quando l'intero sistema dei *dona militaria* venne progressivamente abbandonato in favore di donativi in denaro. Anche il caso della *turma Salluitana* non rimase isolato, perché intere unità (soprattutto coorti o *alae* di ausiliari, a quanto sembra) vennero insignite del *torques*, assumendo il *cognomen* di *torquatae* (anche se non vi sono prove che venisse loro consegnato l'oggetto, e che lo aggiungessero al loro *signum*).

Una caratteristica fondamentale dei *dona militaria* romani era il valore simbolico e non materiale, ma nel caso del *torques* non vi è certezza sul metallo utilizzato per la loro manifattura: Plinio il Vecchio (*Nat. hist.* 33.37) parla di *torques* in argento destinati ai cittadini romani, mentre quelli d'oro sarebbero stati riservati ai *peregrini*, ovvero a chi militava tra gli *auxilia*: ma non vi è alcuna altra testimonianza che possa confermare questa distinzione.

Siamo invece piuttosto sicuri del fatto che fosse stata abbandonata la loro funzione ornamentale di “anelli da collo”: i *torques* romani, di dimensioni minori rispetto agli originali (il *torques* rinvenuto nel letto del fiume Ljubljanica, ad esempio, che ha ispirato la realizzazione del catalogo di Janka Istenič e Anja Ragolič, ha misure interne di appena 115 × 75 mm, confermate da quelle di altri reperti simili), venivano portati sospesi al di sotto della clavicola, fissati a un laccio di cuoio o un nastro di tessuto che passava dietro alla testa, e per questo venivano di norma concessi in coppia.

La più celebre rappresentazione di *torques* e del modo di indossarli è il ritratto di *M. Caelius Titi filius*, della tribù Lemonia, originario di Bologna, *primipilo* della XVIII legione, caduto assieme ai suoi uomini nella *clades Variana* (la disfatta subita dall'esercito di Quintilio Varo nel 9 d.C. nella selva di Teutoburgo, circa 150 chilometri a est di Castra Vetera, oggi Xanten; *CIL XIII 8648*). La memoria dell'anziano combattente – Marco Celio aveva 53 anni, e aveva raggiunto come primo centurione della prima coorte il massimo grado del centurionato – venne celebrata dal fratello Publio con un imponente cenotafio in cui il *primipilus* viene raffigurato in quella che potremmo definire la sua alta uniforme, affiancato da due liberti: nella mano destra stringe la verga di legno di vite (*vitis*), simbolo del suo rango, mentre il capo è cinto dalla *corona civica*, il premio che spettava a chi aveva salvato un cittadino romano in battaglia; sulla parte frontale della

corazza si contano poi cinque *phalerae* (una sesta è coperta dalla mano del centurione), e sotto le clavicole spiccano due *torques* sospesi a quella che sembra una spessa fascia di tessuto. I *torques* sono realizzati con estrema cura, e val la pena di riportare per esteso la descrizione che nel catalogo accompagna le belle immagini della stele, conservata al Rheinisches Landesmuseum di Bonn: “the body of the *torques* is decorated with regularly (symmetrically?) distributed drop-lets oriented with the tip toward the centre (*i.e.* away from the terminals); the bodies thicken evenly from the midpoint toward the contiguous and slightly expanded terminals”.

La concessione in coppia dei *torques* è confermata da altre fonti epigrafiche, alcune di grande interesse storico, come la più rozza stele tombale di Tiberio Claudio Massimo, *eques* della VII legione sotto Domiziano, poi *explorator* dell'*ala secunda Pannoniorum*, due volte decorato al valore durante la guerra dacica e la campagna contro i Parti (*ob virtutem bis donis donatum bello Dacico et Parthico*), promosso al rango di *decurio* della stessa unità da Traiano, protagonista della cattura del re Decebalus (M. Speidel, *The captor of Decebalus. A new inscription from Philippi*, JRS 60, 1970, 142–153), infine congedato con onore (*honesta missio*) da Decimo Terenzio Scauriano, governatore della nuova provincia di Mesopotamia: al di sotto del bassorilievo che lo raffigura a cavallo mentre travolge un nemico, Tiberio Claudio Massimo fece scolpire due *torques* e due *armillae* (bracciali), il cui significato di ricompense *ob virtutem* doveva essere evidentemente ben noto a tutti.

Come già ricordato, il saggio di Valerie Maxfield resta ottima base di partenza per lo studio dei *dona militaria*: ma il catalogo curato da Janka Istenič e Anja Ragolič per il Museo Nazionale di Lubiana rappresenta un contributo di eccezionale valore scientifico, che consente di approfondire in maniera fino ad oggi impensabile le nostre conoscenze sui *torques*, e segna la strada da seguire in futuro per altre categorie di oggetti analoghi. Condotto con grande rigore metodologico, *Roman Military Decoration Torques* presenta prima di tutto una attenta analisi delle fonti letterarie, seguita da una altrettanto accurata rassegna delle testimonianze epigrafiche superstiti, suddivise tra le attestazioni di attribuzioni collettive a unità combattenti (“Military units decorated with *torques*”, con lista delle dieci *cohortes* e *alae* interessate) e quelle di “Individuals decorated with *torques*”, queste ultime suddivise poi per tipologia della fonte (iscrizioni votive, funerarie, onorifiche, diplomi militari ecc.), epoca del conferimento e tipologia dei reparti di appartenenza. A questa sezione che potremmo definire testuale, curata da Anja Ragolič, segue quella archeologica curata invece da Janka Istenič, riccamente corredata da immagini di ottima qualità, anch'essa suddivisa in due capitoli (“*Torques* in relief depictions” e “Archaeological evidence”); infine, l'opera è conclusa da un capitolo sulla concessione di singoli *torques* durante il Principato (a sua volta suddiviso in testimonianze letterarie, epigrafiche e archeologiche, di Janka Istenič).

Da studioso della guerra antica, non posso che esprimere la mia gratitudine per un lavoro che permette di comprendere in maniera scientificamente solida e impeccabilmente documentata l'importanza, la diffusione e il significato di un oggetto che ha accompagnato l'esercito romano per almeno tre dei secoli più affascinanti della sua storia.

Gastone BRECCIA

William St Clair: *Who Saved the Parthenon? A New History of the Acropolis Before, During and After the Greek Revolution*, Open Book Publishers, Cambridge 2022. ISBN Paperback: 978-1-78374-461-9, ISBN Digital (PDF): 978-1-78374-463-3, DOI: 10.11647/OBP.0136. 878 str. s številnimi reprodukcijami risb in kart.

Pred nami je izjemno obsežno delo britanskega zgodovinarja Williama St. Claira (1937–2021). Izšlo je leto po njegovi smrti, v končno verzijo sta ga oblikovala urednika David St. Clair in Lucy Barnes March.

William St. Clair, predavatelj na številnih univerzah v Veliki Britaniji, član Britanske akademije znanosti, v zadnjih desetletjih sodelavec Inštituta za angleške študije Univerze v Londonu, je bil eminenten britanski zgodovinar, čigar raziskovalno obzorje sega od preučevanja klasične antike, angleške literarne zgodovine, kulturne zgodovine romantike pa vse do zgodovine knjige in branja, suženjstva ter tudi zgodovine družinskih in osebnih biografij. Mimogrede, William St. Clair je bil tudi eden najbolj gorečih zagovornikov odprtega dostopa do znanstvene literature, kar je v zadnjem desetletju in pol uspešno promoviral prav prek založbe Open Book Publishers.

V njegovi obsežni bibliografiji, ki je nastajala skoraj šestdeset let, je, kot že rečeno, zelo veliko različnih tem, a posebno mesto zasedata atenska Akropola in Partenon. S Partenonom je začel (*Lord Elgin and the Marbles*, 1967) in tudi zaključil (*Who Saved the Parthenon*, 2022) svoj izjemen opus in k njemu se je med svojo kariero vedno vračal. Takoj naj povemo, William St. Clair ni bil zgodovinar antičnega Partenona in Aten, temveč predvsem preučevalec zgodovine branja in instrumentalizacije klasičnih starin v zadnjih treh stoletjih.

Delo ima skupaj s prilogami skoraj 900 strani. Že obseg jasno priča, da je študija nastajala več desetletij, ta pa pomeni tudi svojevrsten obračun St. Claira s Partenonom in nami, ki z njim živimo in ga “uživamo” na različne načine. Medtem ko je naslov knjige morda zavajajoč oziroma obeta neposredne odgovore o reševanju Partenona, nam podnaslov (*A New History of the Acropolis Before, During and After the Greek Revolution*) veliko bolj jasno predstavi avtorjev cilj. Monografijo sestavlja kar petindvajset poglavij in jo zaključuje šest dodatkov, predvsem prevodov oz. ponatisov pomembnih dokumentov (sultanskih fermanov, diplomatskih pismen in korespondenco drugih pomembnih zgodovinskih protagonistov ter vrsto manj znanih in težje dosegljivih besedil, objavljenih v 19. stoletju). Na tem mestu moramo še posebej opomniti na številne grafične priloge, predvsem reprodukcije starih vedut in spomenikov – teh je kar 195 in bistveno dopolnjujejo branje tega dela.

O zgodovini Partenona in atenske Akropole v zadnjih treh stoletjih je bilo napisanega že veliko. Vsem je znano kontroveržno dejanje Thomasa Brucea (Lorda Elgina), ki je na začetku 19. stoletja služboval kot britanski ambasador v Konstantinoplu. Po koncu precej uspešnega diplomatskega mandata mu je kot zasebniku uspelo pridobiti dovoljenje osmanskih oblasti, da je odnesel velik del arhitekturnega okrasa Partenona in drugih predmetov z Akropole v Britanijo, ti so pozneje postali last Britanskega muzeja. Elginovo dejanje je že v tistem času močno razburilo javnost v Evropi in še danes vznemirja številne po svetu.

Mimogrede, St. Clair je bil zelo glasen zagovornik vrnitve Elginovih marmorjev Grčiji.

Toda knjiga ne govori o tem, vsaj ne neposredno, St. Claira zanima nekaj drugega – ne zgodovina Partenona kot objekta, temveč zgodovina pogleda (*view, gaze*) na Partenon in grško antiko oziroma zgodovina pomenov Partenona, ki so jih različni protagonisti ustvarjali v obdobju po razsvetljenstvu. Partenon je, potem ko je nehal biti Atenin oz. Minervin tempelj, doživel velike spremembe tako arhitekturno kot vsebinsko. V njem je bila zgrajena zgodnjebizantinska cerkev, pozneje tudi džamija, sama Akropola pa je tisoč in več let, praktično vse do konca grške osvobodilne vojne (1833), delovala predvsem kot vojaška utrdba. St. Clair v tem vidi bogat arzenal zgodovine konfliktnih konjunktur “konzumacije” Partenona, od katerih ga najbolj zanima obdobje neposredno pred in med grško vojno za neodvisnost (1821–1833) ter takoj po njej.

Izhajajoč iz številnih novih oz. revidiranih zgodovinskih virov, predvsem otomanskih, skuša zgraditi iz obsežne množice malih in partikularnih zgodb ter fragmentov, povezanih z različnimi etničnimi, religioznimi, političnimi in drugimi skupnostmi, ki so sobivale v Atenah, mozaično podobo pogledov na antiko in spremembe pogledov, ki so se zgodile prav v kontekstu grške osvobodilne vojne. Pogledi so metaforično in dobesedno dopolnjeni z bogatim grafičnim gradivom. In teh pogledov ni malo, predvsem pa niso vsi harmonizirani in tudi ne delujejo na istih valovnih dolžinah. Že pogledi turških mestnih in državnih oblasti se razlikujejo, tu je še pogled vojakov v utrdbi na Akropoli, nato pogled grške pravoslavne cerkve, ki se močno razlikuje od pogleda grških osvoboditeljev, spet drugače vidijo Partenon in Akropolo druge etnične in religiozne skupnosti v Atenah, in ne nazadnje je tu tudi pogled Zahoda. In tudi ta ni en sam, drugače gledajo in tolmačijo antiko katoliška cerkev, protestantska cerkev, politika različnih evropskih velesil, poraja se filhelensko gibanje ...

St. Clair se naloge loti zelo ambiciozno, ne samo z vidika obsega virov, temveč tudi postavljanja lastnega pogleda. Pri tem skuša čim celoviteje predstaviti številne različne okoliščine in konjunktore, ki so oblikovale različne poglede. V prvih devetih poglavjih predstavlja zgodovinsko in družbeno ozadje dogodkov, ki so vodili v grško osvobodilno bojno, v naslednjih poglavjih pa bistvene teme, ki so označile zgodovino Partenona v zadnjih treh stoletjih. St. Clair začne s predstavitvijo naravnega okolja Aten ter danosti za življenje in gospodarstvo njenih prebivalcev, urbanega razvoja mesta, etnične strukture in oblik sobivanja, številnih elementov vsakdanjega življenja, oblačil ipd. in tudi različnih oblik sobivanja z grškimi starinami. To nas napeljuje na neke vrste braudelovsko idejo dolgoročne in srednjeročne zgodovine, a St. Clair bi težko označili za braudelovskega zgodovinarja v pravem pomenu besede, saj ne skuša eksplicitno utemeljiti zgodovinskih struktur in iz njih neposredno izpeljevati zgodovine oseb in dogodkov, a je pri analizi različnih pogledov, ki jih predstavlja St. Clair vendarle zaznati tudi braudelovski element. Vsi pogledi v veliki meri odražajo tudi moč tradicij, ki so jih oblikovale in usmerjale tudi vnaprej. Ena takih, ki je za nas še posebej zanimiva, je providencializem (zahodne) krščanske tradicije, po katerem je vsa zgodovina dokončno osmišljena pri Bogu. St. Clair v providencializmu vidi eno

najstarejših razlag na Zahodu, zakaj je po antiki nastopilo krščanstvo, zakaj so poganski spomeniki v ruševinah in kakšen je bil njihov namen – etapa do pravega krščanstva.

St. Clairnova nova zgodovina Partenona z novimi viri dejansko razkriva marsikaj novega ali do zdaj slabo znanega, predvsem pa jasno izpostavlja kritiki vrsto že ustaljenih pripovedi in tudi stereotipov; St. Clair številnim znanim dogodkom in dejanjem daje boljši kontekst in nove dimenzije. Tako je zelo jasno pokazal na zelo zadržan odnos grške pravoslavne cerkve do novih nacionalnih simbolov grške osamosvojitve – templjev poganškega časa –, s katerimi naj bi krščanstvo že opravilo. Pokaže jasne namene in logiko turških oblasti, ki so sprejele vrsto ukrepov za zaščito antičnih spomenikov. Kljub prepovedi čaščenja podob so bili antični spomeniki med drugim očitno zelo pomembni za oblasti zahodnih krščanskih držav in so lahko bili dober pogajalski adut. Morejski (peloponeški) paša je dal leta 1809 prevesti Pavzanija v grški jezik in tako ponudil evropskim raziskovalcem svojevrsten vodnik po starih krajih v Grčiji, ki jih po pašinih besedah “tako radi obiskujejo”. Na začetku vidijo običajni pravoslavni Atenci močno povečano skrb Zahoda za Partenon in druge grške starine kot nekaj, kar jim vsiljuje Zahod in nima veliko opraviti z njihovimi kulturnimi tradicijami. St. Clair jasno pokaže na licemernost trditev britanskih oblasti, da sta bila odkup in prenos spomenikov iz Partenona in Akropole dejanje njihove zaščite pred propadanjem in brezbriznostjo otomanskih oblasti.¹ V nasprotju s tem St. Clair navaja številne primere zahodnih popotnikov, topografov in diplomatov, ki so obiskali Akropolo in se čudili njeni ohranjenosti po več kot dveh tisočletjih. Elginovo “reševanje” je zaustavil šele francoski konzul, ki je pri turških oblasteh dosegel, da so Elginu preklicali dovoljenje. Takšnih epizod, iz katerih lahko izvemo precej novega, je v knjigi zelo veliko in jih na tem mestu ni mogoče vseh omeniti, so pa pomembne, saj nam dajejo veliko bolj celovito sliko.

Seveda ima pri St. Clairu posebno mesto filhelenizem in z njim povezan porajajoči se moderni grški nacionalizem, ki je doživel prvo kulminacijo z grško osvobodilno vojno. Kot navaja St. Clair, je prvi dokument, ki govori o simbolnem pomenu antike za nastajajočo grško nacijo, peticija, ki jo je grška diaspora naslovila na rusko cesarico Katarino Veliko leta 1790 s prošnjo, da pomaga osvoboditi Grke od turške oblasti. Grška diaspora je na splošno bila pomemben dejavnik v ustvarjanju politične klime za osvobodilno vojno. Grki v zahodnih državah so bili v veliko bolj tesnem stiku z razsvetlenskimi in nacionalističnimi idejami kot večina domačega grškega prebivalstva, ki je bila še vedno pod močnim vplivom pravoslavne cerkve. Po besedah Antimosa, patriarha grške pravoslavne cerkve, je Osmansko cesarstvo ustvaril Bog, da zaščiti prave kristjane pred razkolniško katoliško cerkvijo. Patriarhi so

¹ Partenon in Akropola sta doživela velike arhitekturne transformacije že v bizantinskem cesarstvu s kristijanizacijo, ko so bili na mestu starih zgrajeni novi objekti, veliko glavno škodo pa leta 1687, ko je beneški dož Francesco Morosini ukazal topovsko obstreljevanje Aten in je eksplodirala smodnišnica, ki jo je turška vojska imela v Partenonu. Po osvojitvi Aten je Morosini hotel odpeljati vrsto kipov iz Akropole, a so bili ti zaradi nespretnosti uničeni.

tudi javno obsojali uvažanje zahodnega razsvetljenstva in knjig s takimi idejami (str. 50). Neohelenizem se zato začne razvijati najprej pri grški diaspori, na začetku kot literarno gibanje, kmalu pa tudi kot politično, ki vse bolj načrtno črpa navdihe iz antične zgodovine. Toda nesprejemanje antične dediščine in pripovedi o antičnih prednikih se je ohranjalo še desetletja po osvobodilni vojni. St. Clair navaja zapis Seniorja Nassaua, angleškega diplomata, ki mu je neimenovani grški književnik zatrjeval, da je njihov glavni tempelj Hagija Sofija in ne Partenon (str. 333).

Osvobodilna vojna je vendarle označevala bistveni prelom, saj po njej postane ideja kontinuitete z antičnimi Grki glavna ideološka podlaga neohelenskega nacionalizma, Partenon pa glavni simbol nove identitete. Medtem ko so prej številni lokalni, tudi grški oblastniki prodajali antične starine na Zahod, je nova nacionalna oblast poslej začela zahtevati njihovo vrnitev. V ustvarjanju neohelenske nacionalne identitete je pomembno vlogo imel zahodni filhelenizem, kjer najdemo, začenši z razvpitim Byronom, številna znana literarna, filozofska in znanstvena imena, ki so ustvarjala ne samo to, kar lahko imenujemo zahodni pogled na klasično Grčijo, temveč so takšen pogled na staro Grčijo na različne načine instrumentalizirali v svojih državah, najbolj izrazito v izobraževanju.²

Kot eno od pomembnih predhodnic filhelenizma St. Clair vidi tudi novo znanost o antiki, ki začne nastajati iz renesančnih idej. V tej novi znanosti najdejo mesto epigrafika, numizmatika, zgodovina arhitekture, topografija, umetnostna zgodovina, arheologija. Značilnost nove znanosti so drugačni viri, predvsem materialni, ki lahko močno dopolnijo in marsikje sežejo tudi dlje od pisnih virov zgodovine. Tako je grška antika, čeprav fizično še ne ravno dostopna, že v 17. stoletju ena glavnih tem nove znanosti, ki naredi korak naprej od antikvarske misli renesančne Evrope. St. Clair kot enega osrednjih protagonistorov nove znanosti vidi Jacoba Spona (1647–1685), ki v kritični diskusiji s podobnimi preučevalci antike postopno začrtuje obrise nove znanosti. Ta del knjige je še posebej zanimiv za zgodovino arheologije, ne samo klasične, saj nam razkriva nekatere od osnovnih idej, ki so oblikovale sodobno arheološko misel.

Naslednja pomembna konjunktura, ki je močno označila zahodni pogled na Partenon (in številne druge klasične spomenike), je za St. Claira estetika romantike. Zgodnejša dela o Partenonu ter drugih klasičnih spomenikih in krajih so bila pisana iz oči topografov in filozofskih izhodišč, v 18. stoletju pa se jim priključi estetizirani pogled, k čemur so veliko prispevale tudi različne slikarske in grafične stvaritve z motivi antičnih spomenikov in krajin. Glavna ideja je bila, da spomeniki antike ne sporočajo samo filozofskih ali poučnih vsebin, temveč tudi staro avtentično estetiko antike. Klasična Grčija naj bi dokončno dosegla raven, ko naj bi človekove stvaritve presegle uporabnost in dosegle umetniško-estetsko raven, ki je sama po sebi posebna lastnost takih spomenikov. Proti koncu 18. stoletja je poudarek na estetični dimenziji antike šel tako daleč, da so številni umetniki skušali odmisлити vse, kar se ve o

teh spomenikih, in jih percipirati oziroma izražati na čisto »estetski« način. Grška antika je postala arzenal iskanja zakonov čiste lepote (str. 242), grški umetniški genij in ustvarjalna avtonomija posameznikov pa ideal za evropski pogled na antiko, kar je imelo dolgoročne učinke, ki še niso izginili. St. Clair opozarja: če hočemo zares razumeti dimenzije in pomene Partenona, se moramo osvoboditi (dekolonizirati) takšnega pogleda, saj romantika skriva naivno in krožno argumentacijo.

Za kontrast romantičnemu pogledu St. Clair pokaže na dejanske posledice grške osvobodilne vojne, masaker nad muslimanskim prebivalstvom v Atenah, izgon in uničenje številnih džamij in drugih objektov muslimanskega prebivalstva, med njimi tudi velikega muslimanskega pokopališča.³ Še desetletja po vojni so na prostem ležale kosti mrtvih in med obiskovalci iz tujine se je razširila navada pobiranja lobanj kot spominkov oziroma svojevrstnih opomnikov o minljivosti življenja in preteklosti (str. 348).⁴ Romantičnemu pogledu je nasprotovalo tudi presenečenje večine obiskovalcev Akropole v prvih povojnih letih; ta je bila, skupaj s Partenonom, ohranjena v bolj ali manj enaki meri, kot so te spomenike opisovali obiskovalci desetletja pred vojno.

Kako to, da so bili kljub desetmesečnemu obleganju in bombardiranju Akropole ohranjeni vsi glavni spomeniki, se sprašuje St. Clair. Številni sodobniki so o tem pisali kot o čudu in božji providenci. Medtem ko so se turške oblasti še v začetku vojne čudile, zakaj so postali antični liki in spomeniki za Grke tako pomembni, jim je to moralo postati jasno med vojno in so temu primerno morali spreminjati svojo protigrško propagando in ne nazadnje tudi dejanja. St. Clair kot enega pomembnejših razlogov, da Turki niso porušili objektov na Akropoli, vidi v zelo uspešni prikriti evropski diplomaciji in trgovanju (tudi z ujetimi Turki) s turškimi vojaškimi oblastmi, ki je uradno upor Grkov videla kot notranjepolitično situacijo v Turškem cesarstvu in v tem smislu dala sicer diplomatsko legitimacijo vojaški intervenciji proti upornikom, a hkrati apelirala na »mehkejši« pristop do antičnih spomenikov. Pri tem St. Clair še posebej omenja Stanleyja Stratforda Lane-Poola Canninga, britanskega veleposlanika v Konstantinoplu. Po St. Clairu je bil Partenon rešen uničenja, ker so se poveljniki turške vojske namenoma tako odločili in zelo selektivno bombardirali Akropolo (str. 391). St. Clair se sprašuje tudi, zakaj Turki niso, potem ko je že postalo jasno, da bodo morali zapustiti Atene, Atiko in Peloponez, za seboj pustili požganih in uničenih mest, vključno s starimi spomeniki. Tudi na to vprašanje odgovarja s tem,

³ 'The Koran could not ever put down roots in Athens', the nineteenth-century national myth-maker Dimitris Kambouroglou was later to write, 'for the dust of the ancient Hellenes buried there would prevent them from growing and would eventually uproot them'. (St. Clair 2022, 341).

⁴ Takšno lobanjo s pozneje vrezano pesmijo o Turku Nedžimu, ki je padel na Akropoli, je hranil tudi sir Edwin Arnold: *I am the skull of Nedjim, a Turk, / Who fought at Athens with the Giaour; / When cannon-balls were hard at work Shattering the Parthenon — that hour / A classic fragment took me fair / Under the waist-cloth, and so made 'Ruins' of me. For long years there / My remnants with the rest have laid...* (St. Clair 2022, 349).

² Tu opozarjamo na odlično študijo Susan Marchand *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany 1750–1970* (1996).

da je šlo za namerno odločitev turških oblasti. Ker naj bi se te zavedale pomena antičnih spomenikov za evropske velesile, ki so v tem času bile dovolj močne, da so lahko zelo resno ogrozile Turško cesarstvo, je bilo veliko bolj racionalno in diplomatsko logično ne izzivati jeze Evropejcev in se pokazati kot zanesljiv diplomatski partner, s katerim je mogoče dosegati mednarodne dogovore in potencialna zaveznitva, kar bo recimo krimska vojna dve desetletji pozneje dobro ilustrirala.

Monografijo zaključuje pet poglavij, posvečenih Partenonu v poznejšem obdobju. Dvajseto poglavje, naslovljeno kot Zgodbe (*The Stories*), se začne z govorom grške ministrice za kulturo Meline Mercouri leta 1986 v Oxfordu. V govoru je ponovila zgodbo, bolje rečeno mit, po katerem naj bi oblegana turška vojska na Akropoli začela rušiti stare stebre, da bi iz njih dobila svinec za strelivo. Da bi to preprečili, naj bi Grki ponudili Turkom municijo in tako "žrtvovali svoja življenja" za antične spomenike. Melina Mercouri je podobno zgodbo omenjala v več govorih, med njimi tudi v Unescu. Ta zgodba naj bi bila prvič zapisana leta 1859 – in čeprav so jo kmalu demantirali sami grški zgodovinarji, je kljub temu postala obče mesto, ki se ga je ob primernih priložnostih navajalo še stoletje pozneje. Seveda, zgodba o žrtvi, ki jo je Melina Mercouri tako vneto ponavljala, ni bila več namenjena Turkom, temveč Britancem. Ti so bili sicer odnesli spomenike dobro desetletje pred osvobodilno vojno, a tudi za njih naj bi Grki bili pripravljene žrtvovati svoja življenja. Turki jih resda niso poškodovali, a so sodelovali pri njihovi odtujitvi.

Celotno poglavje je namenjeno različnim zgodbam o pomenu in usodi spomenikov, ki so nastale po grški osvobodilni vojni. St. Clair poleg grških navaja tudi britanske zgodbe o reševanju dediščine, ki niso nič bolj resnične od že omenjene zgodbe. Pogosto se je Morosinijevo bombardiranje Akropole v 17. stoletju pripisovalo turški vojski v osvobodilni vojni. St. Clair pokaže, kako so tudi pri konservatorskih delih v Britanskem muzeju nastale hude poškodbe spomenikov pri izdelovanju mavčnih kopij, kjer so uporabili kisline, ki so uničile izvirne barve, kar St. Clair označuje kot žrtev Winckelmannove estetike beline in čistosti. Vsekakor pa je na britanski strani še vedno prevladujoča zgodba o reševanju Partenona, ki se je ohranila vse do danes: če Elgin ne bi odpeljal spomenikov, bi ti propadli.

V enainvajsetem poglavju (*Which Pasts, Which Futures*) St. Clair precej obširno predstavlja, kako sta se Partenon in Akropola preoblikovala v arheološko-muzejski kompleks, kot ga poznamo danes. V tem procesu, ki se je začel kmalu po osvoboditvi, je bilo vse podrejeno ustvarjanju novega svetega kraja grške nacije. Vse druge zgodovinske plasti in zgodbe, prazgodovinska, bizantinska, frankovska, turška, so se morale umakniti z Akropole. V tem duhu sta bili zamišljeni tudi obnova antičnih objektov in gradnja novih, med njimi nove kraljevske palače na Akropoli, novih Aten v njenem podnožju. Obdobja in ostanke "okupatorjev" so bili obsojeni na izginotje. Treba je bilo urediti zakonske okvire varstva spomenikov, saj so jih tujci še naprej odnašali, prav tako pa tudi načrtna arheološka raziskovanja, da bi se razumelo gradnjo spomenikov za potrebo njihove obnove. Tudi tu seveda ni šlo brez angažiranja tujcev, saj Grki še niso imeli dovolj kompetentnih strokovnjakov. Raziskave in muzealizacija so trajale dobro stoletje in v tem dolgem času se je odkrila vrsta novih dejstev: arhaični Partenon

(t. i. Pre-Partenon), drugi arhaični objekti in skulpture, vhodi na Akropolo. Hkrati so številne objekte obnovili, nekatere pa porušili (npr. Frankovski stolp), ker naj bi bili tujki na klasični Akropoli. Do konca 19. stoletja je bila Akropola očiščena vsega, kar je bilo mlajše od klasičnega obdobja (str. 502); akropola je bila odrezana od številnih svojih plasti preteklosti. St. Clair zaključuje, da je tako današnja Akropola s spomeniki materializacija pogleda 19. stoletja in od tu smisel Akropole postane, da se "jo gleda" na predpisan način.

Večji del dvaindvajsetega poglavja (*Still a Dark Heritage*) St. Clair posveti še enemu znamenitemu kraju antičnih Aten – areopagu, toda tokrat ne s stališča njegovega pomena v klasični antiki, temveč zaradi njegove zveze z zgodnjim krščanstvom. Na tem mestu naj bi apostol Pavel (Savel iz Tarzusa) imel svoj govor, v katerem naj bi obsodil poganstvo bogove in verovanja. Zaradi tega je areopag že zelo zgodaj, proti koncu prve polovice 19. stoletja, kraj, ki so ga želeli obiskati številni zahodnjaki, in podobno kot pri klasičnih spomenikih je tudi za obisk svetega mesta kristjanov vladalo veliko večje zanimanje v tujini kot doma. Tu St. Clair opozarja na svojevrstno protislovje, ni boljšega kraja za obsodbo poganstva, katere vrhunec je na mogočni Akropoli nad njim, kot je skromni areopag. Ob koncu 19. stoletja so se tako zahodni obiskovalci Aten delili na tiste, ki so sledili Pavlu ali Pavzaniju, prvi so hodili na romanje in jih ni bilo ravno malo, bili pa so tudi bolj goreči.

Kako torej razrešiti to protislovje? Videti areopag brez Akropole ni bilo mogoče. Tu St. Clair ponovno vidi rast providencializma pri (zahodnih, anglofonskih) krščanskih interpretatorjih, duhovnikih in teologih. Bog je pustil ruševine, da nas spominjajo na čas pred njegovim utelešenjem v Jezusu. Če je bila božja volja pustiti Atene pri miru, se je njegov bes znesel nad Pompeji. Krščanski providencialisti so šli tako daleč, da so celo Sokratov prostovoljni odhod v smrt videli kot odrešeniško dejanje (str. 545), ker je dvomil o primernosti navad Grkov. Sčasoma je areopag postajal vse bolj priljubljeno mesto in del svetopisemskega itinerarja zahodnih romarjev, vrhunec je bil dosežen nekje na začetku 20. stoletja.

V triindvajsetem poglavju se St. Clair v naslovu sprašuje, čigav je Partenon, pri tem pa se osredotoči predvsem na usodo Partenona za časa nemške okupacije Grčije v drugi svetovni vojni. Začne ga s kratko zgodbo o dveh grških mladeničih, ki sta razobesila grško zastavo na Akropoli v znamenje protesta proti nemški okupaciji Grčije v drugi svetovni vojni, kot da bi hotel s to zgodbo priklicati v spomin tisto, ki jo je širila Melina Mercouri, in vse druge zgodbe o žrtvah za Partenon. Dejansko je to poglavje skoraj v celoti posvečeno nemški okupaciji in eksploataciji antike za nemško imperialistično in nacionalsocialistično ideologijo. S prihodom Nemcev se je razrastla od tedaj manj razširjena razlaga pomena antičnih starin – rasna razlaga. Stari Heleni naj bi bili po izvoru arijsko ljudstvo, ki naj bi se v prazgodovini priselilo iz severa. Nordijski izvor naj bi potrjevale anatomske analize klasičnih doprskih kipov. Peloponeške vojne naj bi bile tudi vojne med dvema rasnima skupinama – rasno čisto (špartansko) in rasno mešano (atensko) (str. 599). Za Hitlerja so bili pravi Grki Špartanci in ne Atenci (str. 616). Nemci so šli tako daleč, da so leta 1941 uprizorili bitko na Maratonskem polju, z jasno konotacijo zmage nad rasno drugačnimi

sovražniki. V vlogi Atencev so bili nemški vojaki, Perzijce pa so igrali ruski, britanski in francoski ujetniki.⁵ Toda St. Clair opomni, da izvora tovrstne nemške eksploatacije grške antike ne smemo pripisati samo nacistični oblasti, temveč moramo pogledati še desetletja prej v nemški filhelenizem in nacionalizem.

V predzadnjem poglavju (*Parthenon in Our Time*) je opisana predvsem aktualna situacija muzejskega kompleksa na Akropoli, organizacija obiskov, itinerarjev in drugih vidikov turistične izrabe tega prostora. St. Clair pri tem raziskuje, kako so danes številne zgodovinske plasti, podobe, pripovedi in lokacije muzealizirane in zakaj so v taki obliki, kot so. Na to poglavje se navezuje zelo kratko zadnje poglavje (*Heritage*), v katerem svoja vprašanja o percepciji in prezentaciji Partenona in Akropole še razširi v duhu modernih dilem o ustvarjanju spomina. Za Partenon ugotavlja, da gre za jasen primer selektivnega ustvarjanja spomina vladajoče strani in da ne Partenon ne Akropola še zdaleč ne odsevata vseh vsebin, ki ju tvorijo. Kot spomenik je bil zamišljen in obnovljen v duhu 19. stoletja, kar je še dodaten motiv za njegovo konstantno soočanje s sodobnostjo.

Monografija St. Claira je nedvomno do zdaj najbolj kompleksno posamezno delo o zgodovini Partenona in tudi Akropole kot spomenika v sodobnem pomenu besede. Njegovo obzorje opazovanja je zelo široko in velikokrat gre v presenetljive podrobnosti in partikularnosti, tako da se zdi, da je teh ekskurzov zelo veliko. Zaradi kompleksnosti in količine besedila dobimo mestoma občutek, da avtorju pred smrtjo še ni uspelo dokončno zgladiti oziroma profilirati glavne pripovedi, ki bi se tekoče nadaljevala iz poglavja v poglavje. To so namesto njega dokončali uredniki monografije. Tega vsekakor ne jemljemo kot bistven problem, a pri več kot šeststo strani dolgem besedilu je prav dobro zastavljena pripoved lahko v veliko pomoč bralcu. Vsekakor je izjemna kvaliteta tega dela v detajlih, s katerimi nam predstavi številne epizode v zgodovini Partenona v zadnjih treh stoletjih, ki nam ta spomenik in njegovo usodo predstavljajo v veliko bolj jasni luči in podobi. Toda Partenon je samo ena plat medalje, celo bolj kot o tem spomeniku delo predstavlja različne ljudi, ideje in dejanja v zvezi z njim, kar je dejansko pravi predmet raziskave St. Claira – kako smo razumeli antiko, kaj želimo z njo početi in kaj na koncu iz tega nastane.

Predrag Novaković

⁵ Tu opozarjamo na izjemen fotografski dokument tega dogodka (slika 23.16 na strani 608).